

Андрій Домановський

НА ПОВЕН ЗРІСТ НА ОБОРОНІ ТЕРМОПІЛ¹

Подорожній, коли ти прийдеш до Спарти,
перекажи лакедемонянам,
що ми полягли тут, вірні їхньому наказові.

Симонід Кеоський.

Епітафія на місці битви поблизу Термопіл

Генієві Константиноса Кавафіса (1863–1933), грецького поета всесвітньої слави, належать кілька десятків віршів, що докорінно змінили всю світову літературу ХХ ст. «Термопіли», «Очікуючи на варварів», «Троянці» та численні інші поезії назавжди закарбувалися у пам'яті кожного, кому пощастило прочитати їх в оригіналі, чи, принаймні, у перекладі. Самі вже імена перекладачів засвідчують огром таланту К. Кавафіса. Українською його намагалися відтворити Григорій Кочур, Андрій Савенко, Юрій Буряк, російською – Геннадій Шмаков, Йосиф Бродський, Юнна Мориц та численні інші обдаровані перекладачі.

Кожен з віршів грецького поета запам'ятовується по-своєму, особливо ж вражає його громадянська лірика, просякнута ідеями і духом гідності, поваги, самопожертви заради Батьківщини та співгромадян. У важкі часи, на межі вибору між загибеллю і безчестям, виживанням і почуттям громадянського обов'язку саме вони були опертям і підтримкою тим, хто йшов на крок попереду за інших або міцно стояв на обороні останнього рубежу. Сумнівався, боявся, карався і мучивсь, але, попри все, твердо йшов і міцно стояв.

В англійській мові є вислів «Stand tall» – стояти високо, випроставшись на повний зріст. Ці слова – відповідь на одвічне гамлетівське питання «To be, or not to be», геніально сформульоване В. Шекспіром (*переклад Леоніда Гребінки*):

¹ Передрук статті: *Домановський А.* На повен зріст на обороні Термопіл // К. Кавафіс: критика та паралельні переклади (збірник наукових статей вітчизняних та зарубіжних елліністів) / Упорядник, науковий редактор А. О. Савенко. К., 2020. С. 24–34.

Чи бути, чи не бути? Ось в чім річ.
Почесніш що для духу – чи терпіти
Скалки та стріли навісної долі,
А чи, повставши проти моря лих,
Збороти їх?

Відповідь на це буттєве питання ніколи й нікому не давалась легко. У граничному формулюванні вона звучить як назва відомого американсько-го бойовика, четвертої частини знаменитої франшизи «Міцний горішок»: «Live Free or Die Hard». Так само як і В. Шекспір, К. Кавафіс звертається до цього непозбувного питання, даючи на нього обидві можливі відповіді у коротенькому вірші з назвою «Che fece... il gran rifiuto» (з італійської – «Той, хто... вчинив велике зречення») (*переклад Григорія Кочура*):

Для деяких людей приходить такий день,
Коли мусять вони сказати велике «Так»
Або велике «Ні». Відразу видко, хто з них у собі має
Готове «Так». Сказавши його, підноситься вище,
Зростає і в людській шані, і в довірі до самого себе.
Той, хто сказав «Ні», – не жалкує. Якби спитали його, чи хоче
Зректись його, не зрікся б. Але якраз саме це «Ні»,
Це слухне «Ні» – на все життя його гнітить.

Коли 2013 року перед громадянами України вкотре в історії народу й країни постало це питання, на яке слід було відповісти «Так» або «Ні», мільйони людей спромоглися віднайти у собі сили надати ствердну відповідь. Мільйони інших сказали «Ні». Десятки мільйонів промовчали. Чи змінили б вони свої відповіді зараз? Можливо, хтось змінив би. Але є ті, хто сказав своє рішуче «Так» і не зрікається його до сьогодні. Карається, мучиться, але не кається. Так само як є й ті, хто не зречеться свого «Так» вже ніколи, бо тодішня рішуча відповідь стала для них останньою і чи не найголовнішою справою життя, яке обірвалося на українському Майдані в Києві у лютому 2014 р.

Звитяжців, що поклали тоді своє життя, ставши на обороні власної честі, гідності та совісті, прийнято називати Небесною Сотнею. Відстоявши свої переконання вони разом порятували також самоповагу громадян України, які через кращих своїх представників упевнено і переконливо заявили про своє право самостійно господарювати на власній землі. Виявлена героями Майдану громадянська звитяга стала зразком для наслідування і прикладом для тих, хто стояв у другій лаві й підхопив знамено, коли воно

поточилося з рук загиблих. Так подвиг трьохсот спартанців під Термопілами провістив майбутні перемоги греків над незлічимо більшим військом Перської імперії й, зрештою, остаточну перемогу Еллади у греко-перських війнах.

К. Кавафіс у вірші «Термопіли» заледве кількома рядками спромігся висловити єство та значимість вчинку сміливців (*переклад Андрія Домановського*):

Чесць тим, хто за свого життя
мету обрали боронити Термопіли.

...
Й ще більша шана тим повинна бути,
які провидять (і численні завбачають) –
в кінці проявиться підступний Ефіальт
й мідійці пройдуть, та й вони – минуці.

Дійсно, завдяки чисельній перевазі та підступу ницого зрадника перси (у К. Кавафіса їх названо мідійцями) спромоглися придушити опір жменьки грецьких вояків і зламати їхню оборону. Мільйонною ордою сарани посунули вони через захоплений гірський прохід на вільні міста Еллади. Однак героїчна поразка спартанців не була марною, надихнувши вільних громадян грецьких полісів будь-якою ціною до останнього боронити свою Батьківщину, бо виправданням поразки і покори може бути лише смерть. Так, програвши битву при Термопілах, елліни зрештою перемогли загарбницьку армаду персів, бо військо вільних людей, які захищають свою свободу і рідний дім завжди бере гору над завойовниками, якою б численною не була гнана канчуками на битву рабська армія нападників.

Сьогодні, чотири роки потому від початку війни, що виснажує українське суспільство, згадуються рядки знаменитої поезії Альфреда Теннісона «Улісс» (*переклад Андрія Домановського*):

Багато втрат, і мало нас; а тому
Не та вже сила ми, що у старі часи
Здригала землю й небо; та що ми є – МИ Є;
Знесилив підлий час і нища доля
Серця героїв; однак є ще волі сила
Щоб прагнути, шукати, знайти й не відступати!

* * *

Есей, що ви його щойно прочитали, було написано до Дня Героїв Небесної Сотні¹. Коли мені запропонували його написати, то я спробував згадати свої відчуття лютого 2014 р. І перше, що мені спало на думку – рядки вірша Константиноса Кавафіса «Тернопіли». Саме ця поезія ввесь час звучала у мене в голові у перекладах Григорія Кочура й Андрія Савенка, які химерним чином поєднались у пам'яті в один цілісний текст.

З'ясувати, що непомітно для себе я поєднав ув один текст два різні переклади двох перекладачів вдалось суто випадково, коли вже аж у грудні 2014 р. випало писати вступне слово від упорядника до другого випуску збірки публічних лекцій «Византийская мозаика»². Бажаючи процитувати кавафісову поезію, щоб передати «відчуття мужнього трагізму і водночас християнської впевненості у необхідності чинити правильно навіть тоді, коли ти приречений на поразку», я спочатку записав текст вірша таким, яким його пам'ятав, а вже потім вирішив перевірити, чи точно поетичні рядки збереглися у пам'яті.

Спочатку, віднайшовши у мережі переклад Андрія Савенка³, я виявив, що записаний мною текст збігається з перекладом лише почасти – на початку і почасти у середині тексту, ближче до кінця. Згадавши про переклад Григорія Кочура і швидко відшукавши його у збірці «Друге відлуння»⁴, побачив, що з цього перекладу взято середину й останні чотири рядки. Отже, почавши з перших рядків «Тернопіл» у перекладі А. Савенка далі я переходив до перекладу Г. Кочура, потім знов повертався до перекладу першого і завершував перекладом другого⁵.

Дивне поєднання двох перекладів так мене зацікавило, що я узявся порівнювати їх з оригіналом і навіть намагатися пропонувати власний переклад. Втім, тоді мені так і не вдалось довести ту справу до кінця, оскільки

¹ Перша публікація: *Домановський А.* На повен зріст на обороні Тернопіл // Автодорожник. Газета колективу Харківського навчально-науково-виробничого комплексу з автомобільно-дорожньої освіти. 6 березня 2018 р., вівторок. № 3 (1650). С. 8; див. також: *Домановський А.* На повний зріст на обороні Тернопіл [Електронний ресурс] Режим доступу: <https://day.kyiv.ua/uk/blog/kultura/na-povnyu-zrist-na-oboroni-termopil>

² *Домановський А. М.* Взоруючи візантійську вічність – робити внесок і брати участь // «Византийская мозаика»: Сборник публичных лекций Эллина-византийского лектория при Свято-Пантелеимоновском храме / Ред. проф. С. Б. Сорочан; сост. А. Н. Домановский. Харків: Майдан, 2014. С. 5–10.

³ Див.: Кавафис на украинском: переводы Андрея Савенко [Електронний ресурс] Режим доступа: http://library.ferghana.ru/kavafis/kav_ukr.htm

⁴ *Кочур Григорій.* Друге відлуння: Переклади / Авт. передм. М. О. Новикова; Ред. М. Н. Москаленко. К.: Дніпро, 1991. С. 97–88.

⁵ Див.: *Домановський А. М.* Взоруючи візантійську вічність... С. 8.

слід було терміново завершити переклад українською і російською кавафісового вірша «Зі скелець барвистих» («Ἀπό θαλῆς χρωματιστό»), який мав стати епіграфом до збірки¹. Єдине, що було тоді завершене – останні чотири рядки:

Και περισσότερη τιμή τους πρέπει
όταν προβλέπουν (και πολλοί προβλέπουν)
πως ο Εφιάλτης θα φανεί στο τέλος,
κ' οι Μήδοι επί τέλους θα διαβούνε.

Ще 2009 р., вперше прочитавши «Тернопіли» К. Кавафіса грецькою, я зацікавився, як вони звучать у різних перекладах, і саме тоді відшукав тексти Григорія Кочура й Андрія Савенка.

У перекладі Андрія Савенка ці прикінцеві рядки звучать так:

Але ще більше слід їх шанувати,
заздалегідь бо знають – неминуче
прийдешнє, з'явиться підступний Ефіальт
і врешті-решт Мідійці таки пройдуть.

Варіант Григорія Кочура є таким:

Але найбільше тим належить шана,
котрі провидять (не один провидить!),
що знайдеться підступний Ефіальт
і що мідійці зрештою прорвуться.

Обидва варіанти видались мені напрочуд вдалими, хоча й не позбавленими неточностей, спричинених бажанням передати художніми засобами дух і зміст поезії, а не просто зробити її дослівний переклад.

У перекладах суттєво різняться вже перший рядок – *«ще більше слід їх шанувати»* у А. Савенка і *«найбільше тим належить шана»* у Г. Кочура. Себто у Кочура шана вже належить, вона безвідносна до особи читача, вона – dokonаний факт, натомість савенковому перекладі *«слід їх шанувати»* схоже на заклик до вшанування, спонуку, і, хоча це й ближче до грецького тексту, однак дещо програє кочуровому трактуванню.

¹ Див.: «Византийская мозаика»: Сборник публичных лекций Эллино-византийского лектория при Свято-Пантелеимоновском храме / Ред. проф. С. Б. Сорочан; сост. А. Н. Домановский. Харків: Майдан, 2014. С. 4.

Віднайти найбільш прийнятний варіант перекладу цього рядка було непросто, тим більше, що у перекладачів наявна відмінність між «їх» (Савенко) і «тим» (Кочур). Савенків переклад у цьому, можливо, ближчий до оригіналу, однак кочурів варіант дозволяє створити у наступному рядку додаткову напругу, виокремивши серед усіх, хто боронить Тернопіли тих, хто передбачає неуникненне майбутнє (в А. Савенка – «*неминуче прийдешиє*») – зраду Ефіальта і прохід мідійців. Ці провидці гідні, за Г. Кочуром, окремої «*найбільшої*» шани. Натомість савенків переклад у цьому, мабуть, точніший, бо стверджує, що слід шанувати всіх оборонців Тернопіл, бо всі вони «*заздалегідь*» «*знають – неминуче прийдешиє*».

З другого боку, Г. Кочур точніший у другому з обраних для розгляду рядків, оскільки обирає ближчий переклад «*προβλέπουν*» – «*провидять*» і зберігає дужки уточнення «*(καὶ πολλοὶ προβλέπουν)*» («*(не один провидить!)*»). А. Савенко переінакшує «*προβλέπουν*» на «*заздалегідь бо знають*», що цілком передає зміст тексту вірша, бо знати заздалегідь – це те саме, що й бачити наперед, себто передбачати (провидіти). Однак цей перекладач втрачає кавафісове уточнення в дужках, саме те, яке, ймовірно, раніше дозволило Г. Кочуру обрати «тих» замість «їх». Воно полягає у тому що майбутнє передбачають «*πολλοί*» – «численні», або, як у кочуровому варіанті – «*не один*». Саме це зроблене К. Кавафісом уточнення є тією важливою деталлю, яка дозволяє Г. Кочуру впевнено замінити «їх» на «тим», позаяк дозволяє зрозуміти, що майбутнє серед захисників Тернопіл передбачають не всі з них, хоча й багато хто з їхнього числа.

Третій рядок аналізованого фрагменту так само цікавий, бо дає змогу запропонувати різні переклади-тлумачення введення до сюжету постаті Ефіальта. Насамкінець він «*θα φανεῖ*» – «*з'явиться*» у А. Савенка і «*знайдеться*» у Г. Кочура. Обидва варіанти однаково гарні, й обидва дозволяють припускати, що Ефіальт може як уже перебувати серед оборонців і просто виявити свою справжню зрадливу сутність, так і прийти – «*з'явиться*», «*знайтись*» – звідкись ззовні. Кошмарний жах побачиться – стане видимим, проявить себе і свою роль – наприкінці, однак він вже існує, де б він не перебував перед тим, як ставив активним видимим учасником подій – зрадником еллінів. Тож, поряд із наявними перекладами, можна запропонувати також переклади «покажеться», «виявить себе», «стане видимим», «проявиться». Підкреслена можливість проявлення зрадника серед самих оборонців додає емоційної напруги.

Нарешті, в останньому рядку вірша у перекладі кочуровому привабливе експресія – мідійці «*прорвуться*». Натомість савенкове «*пройдуть*» точніше передає «*θα διαβούνε*» оригіналу, бо дозволяє передати минуцність усього під сонцем, зокрема й мідійців, які як «*пройдуть*»-перейдуть че-

рез захисників Термопіл, і «пройдуть»-минуть у часі. А. Савенко передає «*ἐπί τέλους*» як «*врешти-решт*», Г. Кочур – «*зрештою*». Обидва варіанти означають «у кінцевому підсумку», але навіть у А. Савенка думка про минущість мідійців губиться для невтаємниченого в оригінал читача на фоні первинного сприйняття дієслова «проходити» як «переходити (повз / через / крізь) щось». Тож, можливо, варто відмовитися від дослівного передання тексту, прибравши з останнього рядка переклад для «*ἐπί τέλους*», яким би він не був, наголосивши натомість на плінності, смертності й минущості усього, зокрема й мідійців, які не лише перейдуть через тіла загиблих спартанців, але й самі рано чи пізно минуть, зникнуть. При цьому у першому значенні більш відповідним буде переклад «*θα διαβούνε*» як «*пройдуть*», оскільки через оборонців Термопіл мідійці перейдуть лише тоді, коли всі 300 спартанців загинуть. Отже, прориватися нападникам вже не буде потреби – вони спокійно йтимуть повз загиблих героїв.

У контексті наведених міркувань нагадаю запропонований мною переклад останніх чотирьох рядків кавафісової поезії «Термопіли»:

Й ще більша шана тим повинна бути,
які провидять (і численні завбачають) –
в кінці проявиться підступний Ефіальт
й мідійці пройдуть, та й вони – минуші.

Насамкінець слід наголосити, що геній Константиноса Кавафіса настільки невичерпно багатогранний, що почасти втрачається у будь-якому перекладі, який водночас неминує є і тлумаченням.